

ДОСВІД І ПЕРСПЕКТИВИ ТРАНСФОРМАЦІЇ АГРАРНИХ ВІДНОСИН НА ЗАКАРПАТТІ (1945 - 1999)

ЖУЛКАНИЧ Н., ЛЕНДЕЛ М.

За останні роки в Україні відбулися важливі події, які суттєво вплинули на формування аграрних відносин і на перспективи позитивних змін в аграрній сфері економіки. Прийнято ряд важливих законодавчих актів, Україна освоює власну модель аграрної політики. Найважливішою проблемою, яка постала перед країною, є подолання кризових явищ. Визнано, що один із ймовірних шляхів виходу з кризи лежить через прискорений розвиток аграрного сектору країни, йдеться насамперед про розв'язання проблеми удосконалення сільськогосподарського виробництва й аграрних відносин, перспектив сільської праці, соціально-економічного відродження села.

Гарантувати справжню самостійність і суверенність нашої молодой держави не можливо без надійного продовольчого достатку населення країни, істотного поліпшення умов життя і добробуту людей, забезпечення злагоди у суспільстві, і в кінцевому результаті досягнення політичної єдності українського народу. Тому тепер і на ближчу перспективу Україні, як ніколи, потрібне здійснення власної аграрної політики, невідомої складової загальнонаціональної програми виходу з гострого кризового стану.

Достеменно відомо, що аграрна політика країни, яка проводилася раніше державою і комуністичною партією, на всіх етапах, незалежно від її особливостей на кожному з них, несла в собі задатки руйнування аграрних відносин. Політика, що формувала відносини в аграрній сфері, не відображаючи закономірностей самої природи, була повністю підпорядкована адміністративно-централістським структурам, що розвивалися не у відповідності з законами продуктивних сил самої природи, а з вимогами владних і управлінських ієрархічних структур. Дослідження і неупереджена оцінка засад аграрного господарювання в Україні, як в перші десятиліття після війни, так і аж до отримання незалежності, переконливо свідчить, що позитивні задуми щодо перетворень у сільськогосподарському виробництві, пошуки шляхів удосконалення галузі зіткнулися з гальмівним адміністративно-командним механізмом, недосконалою політичною системою, нерозумінням з боку владних і управлінських структур необхідності зміни економічних відносин, форм господарювання і форм власності на селі.

Що ж стосується Закарпаття, то в будь-який із етапів реформування аграрного сектору області фактично повністю були повторені підходи організаційно-командних засад, щодо аграрних реформ, які були напрацьовані і вже апробовані в центральних областях України задовго до визвольного 1944 р.

Особливим історичним етапом в житті краю слід назвати події, що відбувалися з жовтня 1944 р. по січень 1946 р. Цей короткий, але бурхливий з точки зору доленосних перетворень період характеризується значними політичними, соціально-економічними і культурними подіями в Закарпатті. Серед найважливіших: визволення Закарпаття радянськими збройними силами від угорсько-фашистської окупації (жовтень 1944 р.), проведення 26 листопада того ж року Першого з'їзду народних комітетів, прийняття на з'їзді Маніфесту про возз'єднання Закарпатської України з Радянською Україною та обрання вищого органу державної влади – Народної Ради Закарпатської України (НРЗУ). 22 січня 1946 р. Президія Верховної Ради УРСР прийняла Указ про утворення Закарпатської області в складі УРСР. Таким чином, у ці роки на теренах Закарпаття активно розпочався процес сучасного українського державотворення.

Серед найважливіших і складних питань, які постали перед новоствореними Народними комітетами, було аграрне питання, і зокрема, земельна реформа. Адже це закономірно – Закарпаття споконвіку вважалось аграрним краєм. Ситуація тих часів на селі вимагала негайної ліквідації поміщицьких землеволодінь, наділення безземельних і малоземельних селян землею. Владні структури добре розуміли, що вирішення земельного питання підніме політичний імідж нової влади, дасть змогу залучити основну масу селян до будівництва нового життя, вирве із злиднів багатостраждальне селянство.

З'їзд Народних комітетів, що відбувся в Мукачеві 26 листопада 1944 р., прийняв історичну для Закарпатського трудового селянства постанову "Про наділення селян, робітників, службовців Закарпатської України землею і лісом". У ній зазначалось:

"1. Конфіскувати всі землі і помістя, що належали мадярським і німецьким поміщикам і ворогам народу, які втекли разом з німецько-мадярськими загарбниками.

2. Народній Раді Закарпатської України виробити практичні заходи і передати безплатно через місцеві Народні Комітети конфісковані землі в особисту власність безземельних і малоземельних селян" [1].

Вже в ході практичного вирішення земельного питання 28 лютого 1945 р. була прийнята постановою Народної Ради Закарпатської України про порядок розподілу земель. У постанові зазначалося: землі, конфісковані у німецько-угорських поміщиків, чужоземних фірм, акційних спілок, зрадників народу тощо, підлягають конфіскації, передачі безплатно в особисту власність безземельним і малоземельним селянам, а також робітникам і службовцям під особисті городи [2]. Декретами Народної Ради було встановлено максимальну норму землекористування до 2,2 гектара, а в гірських районах до – 2,8 га.

Внаслідок кропіткої і широкомасштабної роботи, проведеної народними комітетами на місцях по розподілу земель, впорядкуванню землекористування, за час земельної реформи із 145.196 господарств Закарпаття землю одержали 54.463 господарства, тобто 37,5%. Їм було передано 52.737 га, в тому числі 35.019 га поміщицьких земель і 17.718 га було розподілено земель за рахунок обмеження землекористування [3]. Тут, слід відмітити, що в ході впорядкування наділів, земельні ділянки розміром до 1 га на дворогосподарство залишалися у володінні селянських дворів.

Важливим актом у завершенні земельної реформи в Закарпатській Україні, в змінах форм власності на землю став декрет НРЗУ від 15 грудня 1945 р. Ним передбачалося негайно здійснити всі заходи щодо передачі землі трудящим селянам "у безстрокове і безплатне користування" [4].

Отже, здійсненням земельної реформи 1945 р. в краї, нарешті, була усунута соціальна несправедливість, що століттями супроводжувала закарпатське трудове селянство. Наділення землею малоземельних і безземельних селян стало першим зародком формування істинного власника на селі, землю отримав той, хто її обробляє. Здійснення земельної реформи стало важливим соціально-економічним заходом народної влади.

Проте, докорінні перетворення на селі, здійснена земельна реформа 1945 р., яка фактично вперше закріпила право власності селянина на землю, не виправдали розрахунків трудового селянства щодо вільного господарювання на власній землі. Неповних три календарних роки колишні безземельні та малоземельні селяни

господарювали на закріплених землях. У 1946-1950 рр. у Закарпатті розгорнувся новий етап аграрної реформи – суцільна колективізація.

На сам процес колективізації в Закарпатті значний вплив мала практика кооперування селянських господарств, створення колгоспів у східних і центральних областях Української РСР. Тут процес колективізації сільського господарства практично завершився в 1931 р. Радянська влада, прискорюючи колективізацію, здійснила ряд суттєвих заходів щодо підризу економічної платформи куркулів – заслання куркулів, обкладання куркулів непомірним податком, обмеження землекористування і використання найманої робочої сили, можливості користування кредитами і т.д. Ці ж самі методи були застосовані і в ході колективізації в Закарпатті, хоч куркулів як таких в області майже і не було. Серед малоземельних селян виділялись працюючі сім'ї заможних селян, які в середньому мали по 2-3 га в землекористуванні, по 2 голови робочої і продуктивної худоби і певний сільськогосподарський реманент.

У 1948 р. на Закарпатті вже було створено 458 колгоспів, які об'єднували 51,7 % селянських господарств. А в 1950 р. колективізація фактично завершилася. У цьому році суспільне господарство вели 546 колгоспів, 12 радгоспів, які усупільнили 95 % дворогосподарств і 97 % орних земель [5].

У роки повоєнного десятиріччя Радянська держава надавала колгоспам Закарпаття значну матеріальну допомогу: виділялися необхідні кредити, техніка, добрива, будматеріали. У колгоспи і радгоспи направлялися досвідчені спеціалісти, партійні працівники. Важливу роль у становленні колгоспів та радгоспів, в їх господарюванні зіграли 11 машино-тракторних станцій (МТС), які протрималися аж до середини 50-х років. У 1953 р. у МТС області нараховувалося 657 тракторів, 37 зернових комбайнів, 23 картоплекопачі, 37 картоплесаджальних машин, 557 зернових сівалок, 59 силосорізок та багато інших машин.

У ті роки в колгоспах відбулися певні позитивні зрушення: зросли урожаї, виробництво тваринницької продукції, грошові доходи господарств. У 1950 році ЦК ВКП(б) і Рада Міністрів Союзу РСР прийняли рішення про укрупнення колгоспів і їх стало 294 [6]. Укрупнення господарств у наступні роки сприяло інтенсифікації сільськогосподарського виробництва, зміцненню економіки колгоспів.

Значні соціально-економічні перетворення на селі відбулися в 60-х роках. Початок

аграрній реформі тих років було покладено на березневому (1965 р.) пленумі ЦК КПРС та квітневому (1965 р.) пленумі ЦК Компартії України. Рішеннями було започатковано переведення радгоспів на повний госпрозрахунок. Внаслідок зміни підходів до пільгового фінансування, було відкрито кредитні лінії колгоспам, вперше списувалась заборгованість з економічно слабких колгоспів. Відповідним інстанціям було доручено розробити основи гарантованої оплати праці колгоспників, виплату її проводити щомісяця, підвищувалась матеріальна зацікавленість і винагорода за збільшення виробництва сільгосппродукції. У ці роки набув чинності Закон про пенсійне забезпечення членів колишніх колгоспів реформованих у радгоспи та інші державні підприємства та організації.

Впродовж наступного року суттєво збільшились капіталовкладення в сільське господарство, програма меліорації земель виконувалась за рахунок держави, зросли поставки селу техніки та сільськогосподарських машин. Було впорядковано ціни на сільськогосподарську техніку, запасні частини, а на товари і матеріали виробничого призначення та електроенергію, відпущену сільськогосподарським споживачам, ціни були навіть знижені. На підтримку сільськогосподарського товаровиробника було направлено і встановлення твердих планів закупок, підвищено основні ціни на ряд сільськогосподарських культур і продуктів тваринництва. Значну віддачу в економічному розвитку села дала задіяна система надпланових закупок за підвищеними цінами. Нові закупівельні ціни на зернові культури збільшились на 20-27 відсотків, а надбавка за надпланову реалізацію пшениці та жита сягнула 50 відсотків. До речі, збільшення згаданих закупівельних цін було здійснено без підвищення діючих на той час роздрібних цін на хліб, крупи, м'ясо і м'ясопродукти.

Слід додати, що подальшому розвитку галузі тваринництва сприяли і встановлені, з врахуванням зональних особливостей, надбавки до діючих закупівельних цін у колгоспах і радгоспах: на велику рогату худобу – від 20 до 55 відсотків, на свині – від 30 до 70, на вівці – від 10 до 70, а у високогірних районах – до 100 відсотків. Сприяло збільшенню виробництва продукції тваринництва і рішення про зняття обмежень на утримання худоби в особистих підсобних господарствах населення.

Всі ці заходи, безперечно, викликали до життя активізацію людського фактору, прагнення селянина-трудівника до активної участі в

суспільно-корисній праці, в нарощуванні кількості та якості виробництва продовольчих продуктів. За даними статистики, за роки восьмиріччя (1966-1970 рр.) у сільське господарство області було вкладено близько 200 млн. крб. – вдвічі більше, ніж в 1961-1965 рр. Постачання мінеральних добрив за п'ятирічку зросло на 37 %, тракторів і автомашин – на 34 %, комбайнів – у 3,5 рази. Була повністю завершена електрифікація сільського господарства.

Валова продукція сільськогосподарського виробництва Закарпаття за восьму п'ятирічку збільшилась на 14,4 %, а основні виробничі фонди зросли у півтора рази. Середньорічний збір зерна порівняно з попереднім п'ятиріччям зріс на 28,8 % (17,7 ц з га за 1961-1965 рр. і 22,8 ц – в 1966-1970 рр.). Середньорічний валовий збір зерна був доведений до 78 тис. т. проти 42 тис. т. у 1961-1965 рр. За роки п'ятирічки державі було продано понад план 23,6 тис. т. зерна. За цей же період обсяг виробництва м'яса в області (порівняно з попереднім п'ятиріччям) збільшився на 56,2 %, молока – на 33,5 %, вовни – на 18,9 %. Надої молока на корову порівняно з 1965 р. підвищились на 523 кг і становили в 1970 р. 2249 кг [7].

Особливо інтенсивно проводилась меліорація земель. У 1966-1970 рр. держава затратила на меліорацію 36,6 млн. крб. Вже в 1971 р. площа осушених сільськогосподарських угідь по області становила 134,1 тис. га.

Отже, ретроспективний аналіз підтверджує, що основна частина рішень, прийнятих у 1965 році, щодо прискореного інвестування сільськогосподарського виробництва, організаційно-економічні заходи реформування аграрного сектору не тільки були за основними показниками виконані, але і дали певні результати. Ми назвали ці позитивні зрушення зовсім не тому, щоб співати дифірамби колишньому компартійному господарюванню в агропромисловому комплексі. Але, з позицій сьогодення, слід віддати належне і сміливо визнати, що це були таки досить виважені, реальні і практичні кроки у справі розбудови тодішнього села, розвитку і поліпшення економічних відносин та соціального клімату на селі.

До того ж, окремі організаційно-економічні заходи аграрної реформи, здійснені державою в далеких 60-х роках, щодо фінансового і матеріального забезпечення аграрного сектору, стимулювання виробництва сільськогосподарської продукції, матеріальної і соціальної захищеності вітчизняного аграрного товаровиробника є актуальними і для суверенної, незалежної України сьогодні.

Історично склалося так, що до своєї неза-

лежності Україна не мала власної аграрної політики. Не спромоглася вона на власну аграрну політику і за час існування як держава. Досі не прийнята сесією Верховної Ради Національна програма розвитку сільськогосподарського виробництва України на 1996-2005 роки, проєкт якої напрацьовано ще в 1994-1995 роках.

Проте, впродовж останніх років соціально-економічні перетворення на селі, викликані сучасною аграрною реформою, все ж відбуваються. У основу здійснення нинішньої аграрної реформи покладають глибокі зміни в управлінні агропромисловим сектором, земельних і майнових відносинах, роздержавлення і приватизація сільськогосподарських, переробних та агросервісних підприємств, формування ринку сільськогосподарської продукції, продовольства, його інфраструктури.

Характерно, що нинішня аграрна реформа передбачає глибокі суспільні перетворення, утвердження різноукладності і зміни не тільки форм господарювання, але і урізноманітнення форм власності, корінну перебудову суспільно-економічних відносин на селі, вільної реалізації продукції, виробленої в сільгоспідприємствах різних форм власності за законами ринку.

Запурука успіху аграрної реформи 90-х років закладена в її меті, в нових ідеях, а саме – формуванні свідомого селянина-власника. Це, перш за все, стабілізація економічних та фінансових умов для здійснення відтворювального процесу в усіх галузях продовольчого комплексу, створення економічного механізму функціонування різних форм власності і господарювання в період становлення ринкової економіки, поетапне здійснення процесу роздержавлення в АПК, створення передумов для подальшої приватизації майна і земельних ділянок, утвердження ринку землі.

Аналіз ходу нинішньої аграрної реформи, її здобутків і промахів, практика її здійснення, врахування впливу ринкових відносин у сільському господарстві, незаперечно доводить, що розглядати питання земельної реформи і розгортання процесу приватизації землі в специфічних умовах Закарпатської області ізольовано від інших проблем не можна. Особливо тісний зв'язок, аж до прямої залежності, виявлено науковцями-аграрниками між здійсненням реформації організаційних форм сільськогосподарських підприємств і змінами у землеволодінні і землекористуванні. Причому імпульсе згаданої єдності зв'язку посилають саме організаційні форми сільськогосподарських підприємств. І тільки після того, як зміни в організаційно-економічних формах сільсько-

господарських підприємств знаходять своє вираження в аграрних відносинах, юридично закріплених у законах, зароджується зворотний зв'язок.

Хоч реформа в агропромисловому комплексі і розгортається, проте такого зворотного зв'язку ще не досягнуто. Іде організаційно-правове становлення нових сільськогосподарських підприємств і формувань. Разом з тим, слід відмітити і певні складності нинішньої аграрної реформи: вона здійснюється в умовах поглибленої економічної і соціальної кризи в державі, коли відбуваються руйнівні процеси в АПК, які не дають можливості забезпечити необхідного рівня відтворення виробництва, загострюється ресурсна і фінансова незбалансованість, що призводить до занепаду виробництва і зубожіння села.

У цих складних умовах основою успішності аграрних перетворень є здійснення процесу земельної реформи. Повинна істотно змінитися структура суб'єктів господарювання на селі. У цьому напрямку вже зроблено певні кроки. Так, станом на перше січня 1997 р. в області нараховувалося 469,8 тис. га сільгоспугідь, із них у користуванні та власності сільськогосподарських підприємств – 226,2 тис. га, або 48 % від загальної площі, у власності і користуванні громадян – 220,9 тис. га, або 47 %, інших землекористувачів – 22,7 тис. га, або 5 відсотків. Створено 1.263 селянські (фермерські) господарства на площі 5,6 тис. га.

В цілому, завершено передачу земель у колективну власність. Наступний етап – видача громадянам сертифікатів на право на земельну частку (пай) і подальша приватизація земельних ділянок, тобто, попереду величезна, кропітка і відповідальна робота.

Безумовно, що успішна здійснимість аграрної реформи 90-х років, її позитивні соціально-економічні наслідки не викликають сумніву. Адже вона розгортається в умовах формування державності політично незалежної і суверенної України, коли вступив у дію Закон України про рівноправні форми власності на землю. Конституція України, що дуже важливо, визнала право приватної власності юридичних і фізичних осіб і відмінила поняття колективної власності на землю, яка повинна бути трансформована у приватну (спільнопайову або сумісну) власність. Виникли можливості для формування в аграрній сфері нового, визначеного політичним курсом Президента України земельного ладу, який базується на приватній формі власності на землю та інше майно і персональній відповідальності за результати праці.

Отже, лише пинішня аграрна реформа, на відміну від попередніх, може докорінно змінити на краще соціально-економічну атмосферу на селі, забезпечити його відродження і подальший розвиток. У цьому аспекті

заслужують на увагу, на скурпульозний аналіз промахи і здобутки вже далеких в історичному часі, але корисних для сьогодення в практичному зрізі попередніх аграрних реформ у Закарпатті.

ЛІТЕРАТУРА

1. Шляхом жовтня: Збірник документів. - Т. VI. - Ужгород, 1965. - С. 81.
2. Там же. - С. 177.
3. Яремчук В. Т. Встановлення Радянської влади на Закарпатті і створення передумов для соціалістичного перетворення сільського господарства (жовтень 1944-червень 1945 рр)// Наукові записки УжДУ. - Т. 39. - Ужгород, 1959. - С. 29.
4. Шляхом жовтня: Збірник документів. - Т. VI. - С. 378-379.
5. Гранчак І. М. Закарпаття в сім'ї народів СРСР: До 40-річчя возз'єднання Закарпаття з УРСР. - К.: Т-во "Знання", 1985. - С. 22.
6. Народне господарство Закарпатської області: Статистичний збірник. - Ужгород, 1957. - С. 107.
7. Народне господарство Української РСР в 1971 році. - К., 1972. - С. 206.

SUMMARY

Experience and perspectives of agrarian relations transformation in Transcarpatia (1945-1999).

N. Zhulkanych, Lendel M.

Stages of agrarian relations in Transcarpatia under the process of regional economy reconstruction during post war years and principles of implementation of agrarian reform during 90s are considered in the article.

ПРОБЛЕМА ДОСЛІДЖЕННЯ ЕТНІЧНОГО СКЛАДУ ТА ЕТНІЧНИХ ПРОЦЕСІВ НА ЗАКАРПАТТІ В 1945-1990 рр.

МАЛЕЦЬ О.О.

Довготривалий період бездержавності української нації і входження її етнічних територій до складу різних державно-політичних утворень, в кожній з яких панували своєрідні соціально-економічні, політичні і культурні порядки, значною мірою впливало на збереження і розвиток етнографічних зон українського етносу. У наявності таких зон проявляється внутрішня мозаїчність українського етносу. Водночас їх становлення і розвиток дає можливість уточнити основні етапи і особливості етнічної історії етнополітичного і етнокультурного розвитку українського етносу, виявити територіальні відмінності традиційної культури і побуту і т. ін. Етнографічні зони сприймаються як історико-культурні, лінгвістичні чи адміністративно-географічні частини етнічних територій, населення яких проявляє земельну (земляцьку) солідарність та певні господарсько-культурні особливості [1].

Однією з етнографічних зон українського

етносу є Закарпаття, що загалом характеризується певною етнічною строкатістю (українці, угорці і румуни проживають компактно на певних територіях, а німці, словаки, євреї, цигани, росіяни та інші – невеликими групами в містах і селах) та етнографічною мозаїчністю місцевого українського населення (гуцули, бойки, долиняни, лемки та численні етнографічні райони) [2]. У порівнянні з іншими етнографічними зонами України Закарпаття характеризується певними особливостями, що були зумовлені:

а) Майже тисячолітнім перебуванням краю у складі різних держав, що спричинило майже повну політичну і культурну ізольованість закарпатців від основних осередків українських етнічних територій;

б) Своєрідним геополітичним становищем і розміщенням на межі з етнічними землями румунів, угорців, словаків і поляків та їх етнодержавних утворень;

в) Віддаленістю від основних національних